

Рік особистої ефективності / Екзистенційний інтелект

{ керуюся великими смыслами

Основні ідеї з 12 книжок про сенс життя,
визначення своїх цінностей, формування
принципів і пошук щастя

«Моноліт»
Дніпро — 2020

[Ознайомитись більш детально на сайті видавництва «Моноліт-Bizz»](#)

УДК 304.5
ББК 60
С50

Керуюся великими смислами. Екзистенційний інтелект / упор. ООО «Смарт Ридинг»; пер. з рос. О. Ткаченко. — Дніпро : Моноліт, 2020. — 224 с. (Серія «Рік особистої ефективності»)

ISBN 978-617-577-214-0

12 книжок в одній про те, як пізнати себе, знайти серед багатьох шляхів свою власну дорогу і піти нею. Самарі найцінніших книжок на цю тему ретельно відібрано та згруповано в одному збірнику із загальною назвою: «Екзистенційний інтелект. Керуюся великими смислами».

Аудіоверсія:

Невдовзі з'явиться аудіоверсія цього збірника українською.

Наразі пропонуємо завантажити аудіокнижку російською.

Якщо ж хочете дочекатися української, напишіть нам листа на адресу pub@bizz.monolith.in.ua з темою «Де моя аудіокнижка? (збірник 4)».

Коли вона буде готова, ми одразу надішлемо її вам.

Код для завантаження: ████████ за адресою: bit.ly/32zROLO

© Упорядкування й оформлення ООО «Смарт Ридинг», 2020

© Переклад українською мовою, видання українською мовою
ТОВ «Видавництво “Моноліт”», 2020

Усі права застережено, зокрема право часткового або повного відтворення в будь-якій формі.

Правову підтримку видавництва забезпечує компанія Web-protect

PAN

ISBN 978-617-577-214-0

■ Шукати, усвідомлювати, йти

Цим збірником ми завершуємо проєкт «Рік особистої ефективності». До нього належать чотири збірники, кожен з яких містить 12 самарі найважливіших книжок з особистого розвитку й особистої ефективності. Всі ці книжки — абсолютний мастрид для людини, яка вважає, що її успіх, щастя і розвиток у її власних руках.

Ми використовуємо підхід, що ґрунтується на лініях інтелекту (спасибі Кену Вілберу, який надихнув нас). Цей та інші близькі підходи передбачають, що людина має різні види інтелекту, кожен з яких можна усвідомлено розвинути і посилити. Кожен збірник проєкту «Рік особистої ефективності» допоможе вам зробити якісний ривок у розвитку однієї з чотирьох найважливіших граней інтелекту.

Збірник №1 — «Когнітивний інтелект. Ефективно вчуса, застосовую техніки й інструменти».

Збірник №2 — «Внутрішньоособистісний інтелект. Знаю, розумію, керую собою».

Збірник №3 — «Міжособистісний інтелект. Продуктивно взаємодію з іншими».

Збірник №4 (перед вами) — «Екзистенційний інтелект. Керуюся великими смислами». Ця книжка — про життєві пошуки, розуміння й усвідомлення, людську природу і дотримання важливих принципів. У ній зібрано самарі книжок про те, як пізнати себе, як знайти серед багатьох шляхів свою власну дорогу — і піти нею до великої мети.

На ознайомлення з одним самарі ви витратите пів години, а всю книжку зможете прочитати за декілька днів. Решту часу використайте для практики.

Корисного читання!
Команда Smart Reading

[Ознайомитись більш детально на сайті видавництва «Моноліт-Bizz»](#)

[Ознайомитись більш детально на сайті видавництва «Моноліт-Bizz»](#)

Зміст

01

Стівен Пінкер

Добрі янголи нашої природи. Чому знижується рівень агресії та насильства в суспільстві 11

Книжка про головне
Патерни історії: попереду катастрофа?
Пацифікація і цивілізаційний процес
Левіафан
Просвітництво. Умови вічного миру
Контрпросвітництво: романтичний мілітаризм, націоналізм, утопії
«Новий мир» і «третя природа»

02

Віктор Франкл

Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі 29

Можливості особистості не обмежені
Як змінювався характер людини в концтаборі
Досвід концтаборів: чи може людина інакше?
Висновки: хто перемагає, а хто програє і чому?
Логотерапія Віктора Франкла

03

Кен Робінсон, Лу Ароніка

Покликання. Як знайти те, для чого ви створені, і жити у своїй стихії 43

Непотрібна освіта
Що таке Покликання
Як знайти однодумців
Перешкоди на шляху
Інструменти
Час і гроші
Аналіз системи освіти

04

Тал Бен-Шахар

Бути щасливіше. Сьогодні. Зараз. Завжди 59

Що таке щастя
Три вияви щастя
Шість аспектів щастя

05

Мігай Чиксентмігаї

Потік. Психологія оптимального досвіду 77

Новий погляд на щастя
Шляхи до звільнення
Оптимальне відчуття
Ускладнення і зростання особистості
Радість і якість життя
Злиття дії й усвідомлення. Концентрація
Роль сім'ї в розвитку самодостатньої особистості
Люди потоку
Тіло, свідомість і потік
Секс як потік
Потік через відчуття
Потік думки
Розвиток інтелекту
Робота як потік
Радість спілкування із собою і з іншими
Боротьба зі стресом
Самодостатня особистість

06

Мартін Селігман

Нова позитивна психологія. Науковий погляд на щастя і сенс життя 99

Планета позитивних почуттів
Щасливий з власного вибору
Усі сфери щасливого життя

07

Шон Ачор

Перевага щастя.**Сім принципів успіху****за результатами досліджень****компаній зі списку Fortune**

111

Помилкове сприйняття щастя й успіху

Принцип 1. Перевага щастя

Принцип 2. Точка опори й важіль

Принцип 3. Ефект тетрісу

Принцип 4. Падати і вставати

Принцип 5. «Коло Зорро»

Принцип 6. Двадцять секунд

Принцип 7. Соціальні інвестиції

Заразливий ефект щастя

08

Рей Даліо

Принципи

125

Щастя може досягти кожен

Навіщо потрібні життєві принципи?

Базові принципи Рея Даліо

П'ять кроків на шляху до життя вашої мрії

Принципи Рея Даліо: керування командою

09

Чад-Мень Тан

Шукай у собі.**Несподіваний шлях досягнення успіху**

143

Внутрішній мир

Емоційний інтелект

Самовдосконалення

10

Робін Шарма

Монах, який продав свій «Феррарі»

161

Знак до пробудження

Таємничий відвідувач

Дивовижне перевтілення Джуліана Ментла

Знайомство з мудрецькими Сивани

Мистецтво змінити себе

Найнезвичніший сад

Символ

Давнє мистецтво керування собою

«Десять ритуалів Іскристого Життя»

Сила дисципліни

Твоє найдорожче надбання

Вічна таємниця неминущого щастя

11

Екгарт Толле

Сила моменту Тепер

181

Довгий шлях до просвітлення

Зрушення свідомості й часу

Відчуття внутрішнього тіла

Просвітлені стосунки

12

Далай-лама XIV, архієпископ Десмонд Туту,

Дуглас Абрамс

Книга радості: вічне щастя в мінливому світі

199

Зустріч двох друзів — найяскравіших духовних лідерів сучасності

Природа істинної радості

Вісім засад радості

Практики радості

01

Стівен Пінкер

Добрі янголи нашої природи

Чому знижується рівень агресії
та насильства в суспільстві

The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined
Steven Pinker

[Ознайомитись більш детально на сайті видавництва «Моноліт-Bizz»](#)

Короткий зміст:

- Книжка про головне
- Патерни історії: попереду катастрофа?
- Пацифікація і цивілізаційний процес
- Левіафан
- Просвітництво. Умови вічного миру
- Контрпросвітництво: романтичний мілітаризм, націоналізм, утопії
- «Новий мир» і «третя природа»

Автор:

Стівен Пінкер — канадсько-американський когнітивний психолог, лінгвіст; фахівець з еволюції мови і свідомості, популяризатор науки. Гарвардський професор, член Національної академії наук США. Автор восьми науково-популярних книжок. Дві з них (та, що ввійшла до збірника, і «Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки та прогресу»*) описують еволюцію людського суспільства і свідомості. Відомий як захисник еволюційної психології, а також популяризатор ідеї про інстинктивне походження мови як форми біологічної адаптації, сформованої природним добром. Підтримує ідею про те, що людська природа — це комплекс, який складається з безлічі адаптивних здібностей розуму.

Читайте, щоб:

- почуватися безпечніше в сучасному світі й побачити, що він кращає;
- вирватися з ментальних пасток, які змушують нас довіряти негативним сценаріям, і побачити світ із погляду статистики;
- зрозуміти, звідки в нас береться агресія і що можна їй протиставити.

* Видано українською: Пінкер С. Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки та прогресу / Стівен Пінкер ; пер. з англ. О. Любенко. — К. : Наш формат, 2019.

Книжка про головне

«Ця книжка — про головне, що відбулося в людській історії». Щоб так почати розмову, потрібно анітрохи не сумніватися у фактах і суті, і Стівен Пінкер не сумнівається. Справді, найважливіше, що з нами сталося за тисячоріччя, — ми навчилися приборкувати насильство! Вперше в історії мільйони людей уже не живуть у постійному страху. Поняття «людські права» поширюється на всіх людей, а не на жменьку обраних.

Багато хто з читачів, як передбачає Пінкер, обуриться: навпаки, саме нині небезпека як ніколи велика. Дві світові війни продемонстрували схильність людства до самознищення, новітні технології дають в руки небачену зброю, і наша загибель невідворотна. Все, що ми спостерігаємо навколо, — майнове розшарування, тероризм, громадянські війни, — знамення близького кінця.

Це сприйняття дійсності значною мірою формують ЗМІ. Новина про вбивство потрапить на першу шпальту, а факт, що загальна кількість убивств цього року знову зменшилася, — навряд. Досить десяти вбивств на рік на мільйон населення, щоб ми щодня жахалися через кілька актів жорстокості. Ми потрапляємо в одну з ментальних пасток: коли легко можемо навести приклад якогось явища, це явище здається нам відомим і поширеним. Крім того, близька у просторі чи в часі подія «вагоміша», ніж події віддалені.

Спростувати ці помилки можна лише статистикою, що Пінкер блискуче і робить, послідовно наводячи дані й графіки, які свідчать про постійну, від самого початку історії, тенденцію до зниження насильства. У такий спосіб автор порушує питання про людську природу. Звідки береться закладена в нас агресія та які людські риси («добрі янголи») здатні їй протистояти? Які зміни відбувалися в суспільстві, як розвиток умінь і знань сприяв поширенню емпатії і прогресу?

Еволюційну психологію він розглядає разом із соціальною психологією (інститути й інфраструктури), з філософією й політичною історією. Для чого це менеджерів, фахівців чи підприємців? Для того щоб розуміти, на яких цінностях базується розвиток соціуму, і не втрачати зв'язку з ним, виховувати дітей на найвищих засадах людяності, будувати взаємини всеєдині і ззовні організації, спираючись на історію людства.

Патерни історії: попереду катастрофа?

Жахливі кровопролиття першої половини ХХ сторіччя і створення ядерної зброї спонукали багатьох мислителів, істориків і простих обивателів думати, що людство наближається до остаточної катастрофи. Чи чекають нас ще жорстокіші війни і ядерний апокаліпсис? Багато хто відповість на це запитання ствердно, покликаючись на:

- очевидний приклад світових воєн, революцій, геноцидів;
- докази агресивної природи людини, які ми спостерігаємо повсюдно: міжусобиці в постколоніальному світі, тероризм тощо;
- зіпсованість сучасної людини, не стримуваної вірою і традицією;
- загальну розбещеність, зростання злочинності, що загрожують війною «всіх проти всіх»;
- «Фаустову угоду» (наука й технології забезпечили нас руйнівною зброєю);
- філософські уявлення про цикли розвитку і кінець цивілізації.

На основі циклічної теорії почастишання воєн передбачав у 1950-ті Арнольд Дж. Тойнбі.

Водночас друга половина ХХ сторіччя — безпрецедентно тривалий період уникнення воєн між великими державами і розвиненими країнами, а саме такі війни були найбільш руйнівними.

Період після 1945 року історик Джон Геддіс назвав «Довгим миром».

Це тимчасовий переполюс чи ми можемо пояснити причинно-наслідкову зв'язку, що привели до «Довгого миру», і сподіватися на його міцність? Тривалість миру ще не дає підстав плекати великі надії: прихильники теорії циклів вважають: що довше відстрочення, то страшнішою буде катастрофа.

Оптимістів порівнюють з індичкою, яка напередодні Різдва радіє порозумінню з людьми.

Головне питання — про патерни історії. Чи справді спостерігається ескалація насильства? Чи існують цикли, в яких періоди розрядки змінюються

посиленням насильства? Якщо порівнювати ХХ сторіччя з минулим, неправильне уявлення можуть спричинити три фактори:

- 1 **Пропорції.** У минулому війни забирали менше життів, та у пропорції до чисельності тодішнього населення Землі — більше.
- 2 **Історична короткозорість.** Ми набагато ліпше пам'ятаємо недавні події.

Із двадцяти однієї найстрашнішої масової бійні чотирнадцять сталося до ХХ сторіччя — в абсолютних цифрах, а в перерахунку на відсотки щодо населення Землі з подій ХХ сторіччя тільки Друга світова потрапляє в «чорну десятку». На першому місці — заколот Ань Лушаня у VIII сторіччі, який знищив дві третини населення Китаю (шосту частину населення Землі).

- 3 **Неправильне оцінювання ризиків.** Відповідно до теорії Тверські — Канемана, люди не оцінюють імовірність події статистично — вони згадують доступні приклади.

Істотне значення у формуванні спотвореного сприйняття мають ЗМІ, які детально описують садистські вбивства, теракти, розповідають про звірства під час громадянських воєн, що точаться роками. При цьому не вважають за потрібне повідомляти про зниження злочинності або про те, що в такому-то регіоні Африки вже двадцять дев'ять років немає громадянської війни. Виникає відчуття, що ми живемо серед насильства.

У вибудовуванні патернів особливо важливе порівняння з ХІХ сторіччям. Багато авторів апокаліптичних сценаріїв твердять: якщо циклів і не існує й навіть якщо раніше простежувалася багатовікова тенденція до зниження насильства, у ХХ сторіччі стався перехід до гіршого:

- Цивілізаційний процес вичерпався.
- Демократія довела свою неспроможність.
- Не вдалося розв'язати проблеми ресурсів і нерівності.
- Створено зброю масового знищення.

Порівняння з ХІХ сторіччям підтасовано: відлік ведуть після доби наполеонівських воєн і не беруть до уваги подій поза Європою: різанину в Китаї, работоргівлю, колоніальні завоювання, Громадянську війну в США, війни в Африці...

Льюїс Річардсон, математик і метеоролог, на основі статистичних даних про сотні великих воєн обережно пророкує тривале майбуття без Третьої світової. Він розглянув дані найстрашніших воєн (коли гинула одна десята відсотка населення планети) за дві тисячі п'ятсот років: виявилось, що вони доволі рівномірно розподілені за сторіччями.

За межами аналізу zostалися рейди арабів і жителів Африки по рабів упродовж двох тисячоріч, чотириста сорок сім заколотів у Китаї, п'ятсот п'ятдесят шість селянських повстань у Росії, вісімдесят революцій у Латинській Америці, про жертви яких даних бракує.

Цілковитої певності бути не може, та деякі фактори дають надію:

- Статистично не простежуються цикли або ескалація насильства.
- Розвинені країни й великі держави утримуються від війни свідомо і довго.

Навіть протистояння Східного блоку і НАТО не призвело до війни, хоча світ кілька разів був на межі. Розв'язання Карибської кризи — ідеальний приклад компромісу.

- В усіх інших війнах і конфліктах відзначають зниження масштабів руйнування.
- Заданий Просвітництвом моральний тренд — гуманізм — виявився стійким.
- Катастрофи ХХ сторіччя — результат впливу ідеологій і контр-просвітництва (антигуманізму). Розуміння причин їх сприяє тому, щоб такого більше не ставалося.
- Наявні ті умови, які Кант вважав неодмінними для вічного миру, — ширення демократій, глобальна торгівля, міжнародні союзи.
- Скорочується нерівність між бідними і багатими країнами й стратами*.

Пацифікація і цивілізаційний процес

Ідеалістичні уявлення про стародавню людину, невинну й далеку від насильства, розвіяні сучасними даними антропології й археології. Мисливці,

* У цьому контексті страта — елемент соціальної структури, певна спільнота, об'єднана за визначеними ознаками. — Прим. пер.

збирачі, перші скотарі й хлібороби жили невеликими родами і регулярно здійснювали набіги на сусідів.

За минулі десятиріччя знайдено безліч решток, яким від двох до десяти тисяч років, зі слідами ураження стрілами і тупою зброєю. Імовірність смерті в бою становила для кам'яного віку п'ятнадцять відсотків. «Вічна війна» з усіма формами жорстокості (приношенням у жертву людей, людоджерством) триває й між небагатьма примітивними племенами, які збереглися донині.

З появою перших держав частота вбивств скоротилася приблизно у п'ятеро. Припинилися міжусобні сутички, люди більше не боялися одні одних, покладаючись на захист правителя. Крім того, держава присвоїла право на насильство, замінивши кровну помсту й самочинну розправу штрафами і стратами. Процес пацифікації простежується повсюдно з формуванням держав, однак внутрішня пацифікація супроводжувалася жорстокішими війнами проти сусідів.

Класичні поеми Гомера, античні історики, Біблія оповідають і про постійні сутички, і про великі війни. Розправа з полоненими, геноцид, згвалтування жінок, поневолення переможених — усе це «наказали боги».

Внутрішнє життя стародавніх держав також трималося на насильстві: тортури, болісні кари, розправи з усіма незгодними. Права жінок, дітей, рабів, нижчих каст і станів (тобто величезної більшості) дорівнювали нулю.

Ранні держави тяжіли до нестримного розширення, воєн і поглинання сусідів, а потім ці імперії падали під подвійним тиском — «варварів» ззовні й міжплемінних і станових чвар ізсередини.

Більшість близькосхідних цивілізацій загинула; громадянські війни Китаю забрали більше життів, ніж Друга світова; на уламках Римської імперії постали сотні європейських феодалних володінь.

Європа, яка стала у XVIII сторіччі батьківщиною Просвітництва і джерелом мирного процесу, до кінця Середньовіччя була одним із найнебезпечніших місць на планеті: кожен рицар здобував собі славу і прожиток на чолі

власної ватаги розбійників. Цілковита безправність дев'яноста дев'яти відсотків селянського населення, утиски жінок та дітей у своєму стані — страх і жорстокість — були частиною повсякденного життя.

Сліди цього збереглися в дитячих казках, де агентами насильства виступають не тільки влада й чужаки, а й батьки.

Централізація європейських держав привела до значного обмеження самостійності бароній і феодів.

У XV сторіччі в Європі налічувалося до п'яти тисяч самостійних володінь, у XVII їх було п'ятсот, за Наполеона двісті, нині п'ятдесят, більшість із яких утворюють економічні союзи з прозорими кордонами.

Європейські країни об'єднувалися за тими самими принципами, за якими формувалися ранні держави, — через завоювання і поглинання, але дві особливості вирізняють це явище і пояснюють, чому це не цикли об'єднання й розпаду, а цивілізаційний процес:

- придворний етикет;
- економічна революція.

Термін «цивілізаційний процес» належить Норберту Еліасові. Відколи королівський палац стає для баронів надійнішим джерелом пошестей і прибутків, аніж набіги, й воїни перетворюються на придворних, вони змушені підкоритися етикетові, який вимагає враховувати інтереси інших людей і приборкувати свої пристрасті.

Спростовуючи романтичні уявлення щодо рицарства, Еліас цитує перші придворні статуту, які забороняють справляти природні потреби перед усіма й накидатися на жінок. Книжка Еліаса вийшла в Німеччині 1939-го, а незабаром він змушений був утікати від нацистського режиму — й усе-таки Еліас вірив у можливість цивілізувати людину.

Економічна революція — основний чинник об'єднання європейських держав. Економічна революція почалася з нових технологій, поділу праці, появи ремесел і надлишку товарів, а це, відповідно, означало:

- масове виробництво зброї й формування королівських армій;
- більшу забезпеченість, можливість прогодувати себе, не відбираючи в іншого;
- перехід від натурального обміну до вільної торгівлі.

Левіафан

Централізація і цивілізаційний процес не поклали краю війнам. Статистично частота воєн через централізацію до XVII сторіччя знизилася, проте самі війни стали тривалішими і більш руйнівними через такі причини:

- З'явилися регулярні армії.
- Кількість залучених у конфлікт людей збільшилася.
- Ускладнилися причини конфліктів.

У XVI сторіччі почалися (і тривали всю першу половину XVII сторіччя) релігійні війни між протестантами і католиками. У XVII сторіччі до них додалися війни династичні: на чолі централізованих держав стояли родини, які активно прагнули примножити свої володіння.

Тридцятирічна війна (1618–1648) поєднувала риси релігійної (між католиками і протестантами) й династичної воєн. Її жертвами стало від п'яти до восьми мільйонів осіб. У масштабах XVII сторіччя це лихо, яке можна порівняти зі світовими війнами (історики й називають її «Нульовою світовою»), тим паче що в цю війну було втягнуто майже всі європейські держави. Німеччина втратила сорок відсотків населення, деякі землі — до сімдесяти відсотків).

Сучасники Тридцятирічної війни сприймали її з таким самим почуттям безнадії, як ми — війни XX сторіччя. Томас Гоббс вважав «війну всіх проти всіх» природним станом людини, а джерело агресії, точніше три джерела, вбачав у її природі. Це:

- жадібність, що спонукає відбирати в інших дружин, землю, майно;
- страх, який спонукає завдати удару на випередження;
- «честь», що спонукає боротися через усяку нісенітницю.

На рівні окремих людей «війни всіх проти всіх», на Гоббсову думку, запобігає сильна держава, Левіафан, який привласнює собі право на насильство.

У централізованій державі знижується рівень злочинності й міжусобиць. Держава повинна володіти легітимністю й силою, щоби тримати підданців у страху та покорі. Однак Левіафан сам посилює дві проблеми:

- внутрішнього насильства;
- зовнішніх воєн.

Причому зовнішні війни, на думку Гоббса, будуть дедалі більш руйнівними, бо абсолютні володарі не можуть допустити не лише поразки, а й компромісу, який підважить їхній престиж серед підданців.

■ Просвітництво. Умови вічного миру

XVII сторіччя було епохою не тільки нищівних воєн, а й наукових відкриттів («добою Розуму»). Воно породило перші соціальні теорії й підготувало прихід доби Просвітництва (друга половина XVIII сторіччя). Назву цієї епоси дало есе Канта. Вдивляючись у людську природу, філософ виявив ті сили, які могли б протистояти агресії:

- **Розум** допомагає оцінити можливість і вигоди компромісу.
- **Самоконтроль** — це плід цивілізаційного процесу. Набута «друга природа» стримує агресивну природу людини.
- **Емпатія** — більше, ніж жалість і співчуття. Це здатність поставити себе на місце іншої людини, усвідомити її інтереси й мотиви.

За Кантом, емпатія виникає з універсальної розумної природи людини (ми всі влаштовані однаково й можемо одні одних зрозуміти), а самоконтроль допомагає діяти відповідно до веління розуму й спонук емпатії.

Кант та інші діячі доби Просвітництва вважали можливим встановлення міцного (або навіть вічного, як мріяв Кант) миру і пом'якшення законів усередині держави. На місце Левіафана мало прийти відкрите суспільство людей, котрі вільно взаємодіють.

Три умови вічного миру за Кантом

- Відкрите суспільство, демократичне правління (Кант уживає термін «республіка»).
- Міжнародні організації й угоди.
- Всесвітня торгівля.

Республіка (або, в сучасній термінології, ліберальна демократія) має декілька переваг перед Левіафаном стосовно досягнення миру:

- На відміну від абсолютного монарха, очільники республік звикли домовлятися між собою і з суспільством, вони швидше дійдуть компромісу.
- Республікам не притаманні аристократичні ідеї «честі» й «помсти».
- Жадібність, іще одна причина війни, в республіці трансформується у підприємництво, честолобство реалізується в політиці.
- Республіка несе відповідальність за життя громадян і не ризикує ними без потреби.
- За королівської влади правитель користується вигодами війни, а підданці — пожинають її плоди, у республіці труднощі поділяють усі й вигодонабувача немає.
- Республіки плекають ідеї людської рівності і братерства.

Роль міжнародних організацій і угод зрозуміла. Однак чому Кант надавав такого значення торгівлі? Цивілізаційний вплив торгівлі відзначали ще наприкінці Середньовіччя. Кант поширював принцип «розумного альтруїзму» — партнер потрібний живий, а не мертвий — і на міжнародні відносини.

Нині на зміну боротьбі за території й колонії прийшла боротьба за ринки. І хоча ця боротьба часом буває цинічною й запеклою, очевидний її некровопротитний характер: немає жодного сенсу будити в народі ненависть і руйнувати інфраструктуру тієї країни, з якою хочеш торгувати.

Віра в універсальну мудрість людської природи й емпатію спонукала діячів Просвітництва виступати також проти державного насильства, деспотизму, страт.

В Англії кінця XVIII сторіччя смертний вирок ухвалювали за двісті з гаком злочинів. Сто років по тому таких злочинів залишилося тільки чотири.

Багато ідей Просвітництва приживалося повільно, і тільки тепер ми можемо твердити, що близькі до цих ідеалів.

Декларація прав людини, прийнята ООН 1948 року, — втілення ідей Канта. Революція прав, яка перемогла в 1960–1980-ті роки в розвинених країнах, знищила расову й гендерну нерівність.

Гуманізується пенітенціарна система, скасовують смертну кару й тілесне покарання.

Нині нам видаються дикістю тортури, які були нормою в епоху Просвітництва. Нарешті дійшло й до скасування тілесного покарання дітей.

Емпатія охопила все людство і поступово поширюється на тварин. Людина бере на себе відповідальність за весь світ, і це тим паче спонукає шукати компромісів і прагнути співпраці.

Контрпросвітництво: романтичний мілітаризм, націоналізм, утопії

З усіх ідеалів Просвітництва найменш прийнятним виявився вічний мир. У Європі військову службу й далі сприймали як станову, як обов'язок і привілей аристократів. Ошатний мундир був «шлюбним оперенням», яке збільшувало шанси знайти собі пару.

«Мундир! самий мундир! в їх побуті умів / Колись ховати він, гаптований, красивий, / Всю слабкодухість їх, нікчемних цих людців!» — обурюється в «Горі з розуму» Олександр Чацький, рупор Просвітництва.*

Однак мундир прославляли не тільки молоді дворяни, а й інтелектуали XIX сторіччя.

Мистецтвознавець Джон Раскін твердив, що війна розкриває вищі чесноти і здібності людини. Письменник Еміль Золя називав війну «матір'ю всього».

Такі настрої були поширені в усіх прошарках суспільства, і Першу світову війну молодь зустрічала захоплено, як нагоду відзначитися. У XX сторіччі героїзація війни звелася нанівець, і призвела до цього низка факторів:

* Цит. за: Грібоедов О. С. Горі з розуму / [Пер. з рос. А. Волковича]. — К. : Держлітвидав, 1936. — С. 66. — Прим. ред.

- Поява нових видів зброї, через які особистий героїзм утратив сенс.

У роки Першої світової ще бували «рицарські поєдинки» льотчиків, але для інших родів військ вона була війною на винищення без будь-якої романтики.

- Розширення кола емпатії: стали помітними страждання рядових солдатів і мирних жителів.
- Фемінізація: набув сили голос удів і матерів, не прихильних до ідей «честі».
- «Протверезний» вплив сатиричної літератури, розквітлої пишним цвітом після Першої світової війни.

Перша світова війна породила багату антивоєнну і пацифістську літературу (Ремарк), але просто нищівного удару романтиці війни завдали «Пригоди бравого вояка Швейка», де вона поставила в усій своїй «красі» — з ідіотизмом служак і дизентерійним смородом.

Захоплення мілітаризмом, культ мундира — складова частина романтичного націоналізму першої половини XIX сторіччя. Просвітництво пропагувало ідеї прав індивіда й закликала до широкої (зрештою — вселюдської) емпатії, тоді як романтизм, особливо німецький, стверджував, що індивід має виняткове значення лише укупі з народом. Романтики відкидали просвіту і культ розуму, проголошуючи культ (своїх) почуттів.

Романтизм вірив у визначеність долі кожного народу, в нерозривний зв'язок народу зі своєю землею: у XX сторіччі з цієї віри постало нацистське гасло «Кров і земля».

У XIX сторіччі концепція боротьби проникла і у філософію, і у природничі науки.

Діалектика Гегеля — «єдність і боротьба протилежностей». Еволюція за Дарвіном — результат боротьби за виживання. І Гегеля, і Дарвіна «адаптували» для розв'язання соціальних проблем. Гегельянець Карл Маркс створив учення про класову боротьбу, соціал-дарвіністи пояснювали теорією природного добору боротьбу вищих і нижчих рас або станів.

Націоналізм і романтичний мілітаризм — безпосередні винуватці воєн, від наполеонівських до Першої світової. Але їм на зміну прийшов страшніший ворог світу — тоталітарні ідеології.

XX сторіччя минуло під знаком боротьби двох тоталітарних ідеологій — радянської й нацистської. Обидві вони вимагали від людини цілковитого розчинення в народі, який сприймається соціально (як «простий народ») або расово («арійська нація»). Народ — уявна сутність, проте спокуса належати до чогось більшого і служити не собі, а величній ідеї була вкрай сильною. Це своєрідний альтруїзм, проте поєднаний із класовим або національним егоїзмом і гострою агресією проти всіх «чужих». Тоталітарна ідеологія веде до зовнішньої війни і внутрішніх репресій саме тому, що обіцяє вічне щастя для мільйонів і звільняє особистість від сумнівів і мук сумління.

- Задля вічного щастя людства можна пожертвувати десятками мільйонів людей.
- Ті, хто протидіє вічному щастю людства, — нелюди.

І в радянській риторичі (особливо в епоху сталінізму), і в гітлерівській супротивник знелюднюється, прирівнюється до нижчих істот (щурів, паразитів) або демонізується.

Тоталітарна ідеологія протилежна не тільки до демократії і плюралізму, а й навіть до автократії, що допускає існування інших автократій: «справжня ідеологія» може бути тільки одна. До підданих вона ставиться як зведений в абсолют Левіафан (повний державний контроль, жорстоке покарання за найменшу провину), зовні виявляється як війна проти всіх.

Програма Гітлера: війна, захоплення всієї Європи, світове панування і тисячорічний рейх. Знищення всіх расово чужих елементів, а також німців-інвалідів.

Тоталітарні ідеології скористалися всіма ворожими Просвітництву спекуляціями XIX сторіччя, зокрема романтичним мілітаризмом, і відродили любов до мундира.

Гітлерівську армію й СС одягав Hugo Boss. Жорстокість і расову перевагу естетизували.

Катастрофи XX сторіччя породили не тільки песимістичний погляд на природу людини й апокаліптичні пророцтва, а й, парадоксальна річ, нові надії: стало очевидним джерело цих катастроф — контрпросвітництво, і були зроблені спроби, цього разу доволі успішні, застосувати принципи Просвітництва і згадати про три умови миру за Кантом.

■ «Новий мир» і «третя природа»

«Довгий мир», феномен другої половини XX сторіччя, з падінням Берлінського муру переріс у «Новий мир» — світ без протистояння двох систем. Демократія — одна з умов кантіанського миру — стала найпоширенішою формою правління.

Френсіс Фукуяма після падіння Берлінського муру оголосив про настання «кінця історії», торжество ліберальної демократії й повсюдне поширення західних цінностей — цінностей Просвітництва.

Після Другої світової війни було усвідомлено, що потрібно докласти зусиль, аби запобігти новим іще страшнішим катастрофам. Таку систему безпеки всі бачили у другій умові кантіанського миру — створенні міжнародних організацій і укладенні угод.

ООН створювали з чималими труднощами. Найбільшими противниками були аж ніяк не мусульманські країни, а оплот демократії — США і Велика Британія, з одного боку, і радянський блок — з другого. І для США з расовою сегрегацією, і для Великої Британії з її колоніями малопринятною була заявлена в декларації рівність прав для всіх.

Життя сучасного світу пронизане численними угодами, не тільки військовими і союзницькими, а й економічними, договорами про культурну взаємодію, співпрацю в галузі екології, контртерористичну діяльність тощо. Виконано і третю умову кантіанського миру: торгівля і розподіл праці стали глобальними. Ми бачимо добрі наслідки цього: зростання загального добробуту, поступове вирівнювання умов життя, більшу мобільність, географічну і соціальну, взаємний інтерес і нагромадження знань одні про одних.

Усуваються ті причини війни, які називав Гоббс. Міжнародні організації й загальна система безпеки знижують страх «усіх перед усіма»; поняття «честі» і «помсти» витиснуто на периферію (переважно ними оперують бойовики й терористи). Відходить у минуле й основна причина агресії — жадібність. Це має кілька причин.

- Основне багатство розвинених країн — інституції й інфраструктура, їх неможливо привласнити, а можна лише зруйнувати, а це заподіє шкоди всім.
- Провіщена боротьба за ресурси так і не почалася — найціннішим ресурсом виявились ідеї, які допомагають знаходити нові ресурси.

Усупереч пророцтвам про перенаселення, війну за ресурси і масовий голод, завдяки Зеленій і Технічній революціям площа посівів скорочується і відновлюються заповідники. Електроніка дала змогу помітно (у розвинених країнах — уже в півтора раза) знизити обсяги споживчого використання витратних матеріалів.

- Перед усіма жителями Землі відкриваються можливості соціального зростання.
- Подолано одну з найболючіших проблем розвинених країн — нерівність.

Змінилась і сама людина. Якщо цивілізаційний процес сприяв формуванню «другої природи» — гарних манер, стриманості, самоконтролю, вміння зважати на інших, то подекуди вже можна спостерегти вияв «третьої природи» — розкутості, яка впливає зі взаємної довіри, емпатії й певності своєї безпеки.

Якщо «третя природа» людини зміцниться і розвинеться, «Новий мир» може виявитися справді довгим і якісно іншим — заснованим на вільній емпатії індивідів і визнаній, цінованій універсальності людської природи.

